

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.289

UDK 141.82:340.12

Primljeno: 29. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Benjamin Nurkić

MARXOVO UČENJE I VLADAVINA PRAVA U KONTEKSTU USPOSTAVLJANJA VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu se razmatra odnos Marxovog učenja i vladavine prava. Klasični pogled na marksizam i vladavinu prava nam govori da su to opozitni pojmovi. Nasuprot klasičnom marksističkom pogledu na vladavinu prava, autor u ovom radu izlaže drugačija stajališta o odnosu Marxovog učenja i vladavine prava. Također, autor pokazuje kako Marxovo razumijevanje vladavine prava nužno ne mora biti u potpunoj suprotnosti sa modernim konceptom vladavine prava, te također, Marxovo razumijevanje vladavine prava dovodi u vezu sa problemom izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Autor Marxovu kritiku 'prava' prenosi u savremeni kontekst kao kritiku procesa izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Osim toga, autor pokazuje da Marxova kritika 'prava' nužno ne predstavlja prepreku za implementiranje modernog koncepta vladavine prava.

Ključne riječi: Marx; vladavina prava; pravni pozitivizam; marksizam; Bosna i Hercegovina; kritika vladavine prava

1. UVODNE NAPOMENE

Recepcija Karla Marxa (dalje: Marx) kroz prizmu vladavine prava nije uobičajena pojava, kako u međunarodnoj, tako naročito u domaćoj literaturi. Uobičajena interpretacija Marxovog učenja je koncipirana u smjeru negiranja vladavine prava kao društveno vrijedne kategorije. Općenito, marksistička teorija vladavinu prava

poima kao iluziju ili privid, koja ima za cilj legitimizirati volju vladajuće klase. Prije samog tumačenja odnosa Marxa i modernog koncepta vladavine prava, bitno je napomenuti da Marx nije bio teoretičar prava, te u tom smislu nije ni koncipirao neki jasan pravni poredak (Sundberg 1987: 824). S tim u vezi, Marxova ideja pravnog poretka i samo poimanje prava uveliko su determinisani načinom razumijevanja Marxa od strane marksističkih autora, što je uveliko doprinijelo pogrešnom razumijevanju odnosa Marxa i vladavine prava. Sekelj navodi da se država u Marxovim djelima pojavljuje u tri oblika: kao instrument klasne vladavine, kao uslov klasne represije i potčinjavanja te kao oblik otuđenog života (1981: 13). Vladavina prava u klasičnom marksizmu samo je jedan od ideoloških mehanizama kojim je vladajuća klasa u mogućnosti da opravda vlast nad sredstvima za proizvodnju i izvorima blagostanja (Zimmermann 2011: 17). Prikaz koji na najbolji način oslikava položaj vladavine prava u marksističkoj teoriji nalazimo kod Evgenya Pashukanisa¹:

„Ustavna država (Rechtsstaat) je fatamorgana, ali ona koja odgovara buržoaziji, jer zamjenjuje uveliku vjersku ideologiju i prikriva činjenicu hegemonije buržoazije iz očiju masa. Ideologija ustavne države još je prikladnija od religijske, jer iako ne odražava u potpunosti objektivnu stvarnost, i dalje se zasniva na ovoj stvarnosti. Moć kao ‘kolektivna volja’, kao ‘vladavina prava’, ostvaruje se u buržoaskom društvu do te mjere da ovo društvo predstavlja tržište. Sa ove tačke gledišta, čak i policijski propisi mogu predstavljati utjelovljenje Kantovske ideje slobode ograničene slobodom drugih“ (Pashukanis 2003: 146)

Klasično poimanje vladavine prava u marksističkoj misli je negativno. Takvo što nije samo produkt Marxovog promišljanja, nego i pogrešnog razumijevanja Marxa od strane marksističkih teoretičara, a kako smo i naveli, inicijalni problem kod tumačenja Marxovog mišljenja o vladavini prava je taj što Marx nije dao jasan odgovor šta smatra optimalnim modelom pravnog poretka. Zbog toga u ovom radu nastojimo dokazati da klasični marksistički pristup proučavanja odnosa Marxa i vladavine prava je pogrešan i da Marx, iako ne eksplicitno, u velikoj mjeri svojim učenjem i razumijevanjem države i prava, imajući u vidu savremeni kontekst, podržava moderni način koncipiranja vladavine prava. Također, pokazat ćemo da Marxova kritika dotadašnjih teorija države i prava može podržati i kritiku izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH). Riječju, Marxov način razumijevanja države i prava, u određenoj mjeri, odgovara modernom konceptu

¹ Evgeny Pashukanis je jedan od važnijih teoretičara marksizma i svojim radom je uveliko odredio način razumijevanja Marxa. Pashukanis je vladavinu prava smatrao samo maskom koja treba da prekrije hegemoniju buržoaske klase (Zimmermann 2011: 36).

razumijevanja vladavine prava, i u tom smislu Marxovo učenje može poslužiti kako bi se ideja vladavine prava implementirala u BiH.

Vladavina prava ne predstavlja unificirano definisan princip te je bitno na početku kazati sa kakvim konceptom vladavine prava ćemo dovesti u vezu Marxovo učenje. Prije svega vladavina prava, u savremenom kontekstu, predstavlja univerzalni princip koji štiti pojedinca od samovolje državne vlasti. Drugim riječima, gdje postoji vladavina prava država treba funkcionisati u interesu građana.² U odnosu na Marxovo učenje analizirat ćemo tri elementa vladavine prava: jednakost pred zakonom, kontrolu birokratske vlasti te kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Ali ono najbitnije zbog čega je princip vladavine prava i nastao, i što ćemo dovesti u vezu sa Marxovim učenjem, jeste funkcionisanje države u interesu građana (čovjeka), što je prvi i osnovni element vladavine prava.

2. MARKSISTIČKA TEORIJA – VLADAVINA PRAVA ILI VLADAVINA POMOĆU ZAKONA (*THE RULE OF LAW OR RULE BY LAW*)?

Najprije ćemo objasniti razliku između vladavine prava (*the rule of law*) i vladavine pomoću zakona (*rule by law*) kako bismo mogli odrediti kojem principu je marksistička teorija bliža. Moustafa i Ginsburg vladavinu pomoću zakona definišu kao sistem koji ima izgrađen institucionalni model sa formalno koliko-toliko neovisnom sudskom vlasti koja zapravo služi za: održavanje društvene kontrole i borbu protiv političkih neistomišljenika; legitimiziranje i legaliziranje postupaka vladajućeg režima; kontrolu rada administrativnih službenika i održavanje kohezije među vladajućom elitom; ispunjavanje obaveza u ekonomskoj sferi, to jest, prikazivanja države sigurnom za investicije (Moustafa, Ginsburg 2008: 1-13). U takvom sistemu postoji obaveza poštivanja ustava i zakona, dok se te iste norme ne ispituju u suštinskom smislu kao kod principa vladavine prava, gdje nije dovoljno da se poštuje ustav i zakon nego postoje i dodatni zahtjevi zadovoljenja pravde i poštivanja individualnih prava. U tom smislu Tushnet ističe da vladavina prava može postojati samo u pravnom poretku unutar kojeg su institucije specifično raspoložive da podrže vladavinu prava. Istina, Tushnet ne daje odgovor na pitanje u kakvim sve institucionalnim postavkama vladavina prava može postojati, ali navodi da vladavina prava ne može postojati u bilo kakvoj institucionalnoj postavci (2014: 91-92). Upravo

² Detaljnije o definisanju vladavine prava pogledati u Bingham (2011).

u tome je i bitna razlika između vladavine prava i vladavine pomoću zakona jer vladavina prava može postojati samo u pravnim porecima gdje institucije postoje i djeluju u svrhu zaštite interesa građana, dok, sa druge strane, vladavina pomoću zakona postoji u bilo kojem pravnom poretku koji funkcioniše na osnovu ustava i zakona, a u kojem institucije ne funkcionišu u interesu građana nego u interesu vladajuće klase.

Marksistička interpretacija Marxa ide u smjeru negiranja vladavine prava kao društvene vrijednosti, te je posmatra kao paravan za samovolju vladajuće klase. U marksističkoj percepciji ne postoji razlika između države bazirane na vladavini prava, ustavne vladavine i demokratskih načela te neustavne nedemokratske despotske države, jer, kako ističe Vincent, oba oblika su eksploatatorski klasno bazirane države. Drugim riječima, vladavina prava je klasični primjer pravnog fetišizma gdje se pravu daje lažna autonomija od ekonomske i klasne realnosti, ili, kako Vincent veli, „kapitalistička država će pojavom prve krize rezati blagostanje radničke klase“ (1993: 385).

Jedan od problema razumijevanja vladavine prava od strane marksističkih teoretičara jeste što pravo posmatraju kroz državu, za razliku, primjerice, od Hansa Kelsena koji državu posmatra kroz pravo (Grebo 1979: 200). Konsekventno navedenom marksisti državu posmatraju kao sredstvo represije i porobljavanja radničke klase, pa se samim time i pravo razumijeva kao oblik represije i porobljavanja radničke klase, a vladavina prava samo kao jedan od oblika tog porobljavanja (Sekelj 1981: 15). Sam Marx ističe da pravo nije ništa drugo do „... oblik organizacije koji buržoazija po potrebi usvaja i za unutrašnje i za vanjske svrhe kao uzajamno jamstvo svoje imovine i interesa“ (Gueguen 1986: 281). U tom smislu, na osnovu ovog i sličnih Marxovih stavova se razvijala marksistička teorija prava, na način da pravo razumijeva kao sistem normi isključivo stvoren od strane države u interesu vladajuće klase.

Pojednostavljeno, glavno pitanje koje pokreće pitanje prava i vladavine prava, a na koje marksizam daje odgovor opozitan principu vladavine prava jeste: da li je pravo samo ideološki žirant institucija koje utjelovljuju zabrane podržane silom radi zaštite određenog vladajućeg režima baziranog na privatnom vlasništvu u državi gdje postoje antagonističke klasne podjele? Ili je pravo skup objektivnih pravila stvorenih da osiguraju svim građanima osjećaj sigurnosti i mogućnost mirnog rješavanja sporova među pojedincima (Aarons 2009: 127)? Definitivno, drugi način definisanja vladavine prava je u skladu sa modernim konceptom, gdje se vladavina prava smatra višim principom i od samih pozitivnopravnih normi kao što su ustav i zakon, odnosno meta principom na koji države i pojedinci ne mogu utjecati, i koji je kritički orijentiran

prema pozitivnopravnim normama u cilju zaštite pojedinca od, prije svega, samovolje države (Hayek 1998: 181).³ *Vice versa*, marksistička teorija prava postulira pravo kao koncept isključivo determinisan voljom vladajućeg režima. Jedino je pozitivističko shvatanje prava usklađeno sa marksističkom teorijom prava gdje državni službenici primjenjuju pravne norme bez obzira da li su te pravne norme ispravne ili pogrešne, i gdje izostaje kritički odnos prema pravnim normama, njihovoj opravdanosti i mjerodavnosti (Leiter 2015: 1188).⁴ Tamo gdje je marksistička teorija bila vodeća teorija postojao je sistem baziran na vladavini pomoću zakona. Lenjin je smatrao da država treba prestati vršiti vojnu supresiju i nastaviti supresiju administrativnim putem, pa u skladu s tim tvrdi da je „sud instrument za usađivanje discipline“ (Krygier 1990: 637). Stoga su se države komunističkog bloka nakon pada Berlinskog zida morale suočiti sa reformama koje su vodile usvajanju vrijednosti vladavine prava.⁵ Pravna ideologija jednopartijskih socijalističkih društvenih sistema svodila se u tom pogledu na ‘praznu tautologiju’ (Haverić 2013: 6), na konceptualiziranje Marxovog učenja u smislu pravnog pozitivizma i vladavine pomoću zakona, što, kako ćemo pokazati, i nije bila izvorna Marxova ideja, budući da on nije pravo tumačio kao produkt volje zakonodavca nego ga je smatrao produktom različitih ekonomskih i socijalnih okolnosti (Grebo 1979: 204).⁶

3. MARX IZMEĐU PRIRODNOPRAVNE TEORIJE I PRAVNOG POZITIVIZMA

Već smo istakli da moderni koncept vladavine prava predstavlja, kako Hayek to naziva, metapravo, pravo više i od ustava i od zakona. Slično Hayeku, Grebo ističe

³ Kako ističe Friedrich Hayek: „Vladavina prava, svakako, pretpostavlja potpunu zakonitost, ali to nije dovoljno: ako je neki zakon vladi dao neograničenu vlast da čini ono što joj se prohtije, sve njene radnje će biti zakonite, ali sigurno neće biti pod vladavinom prava. Stoga je vladavina prava i više od konstitucionalizma: ona zahtijeva da svi zakoni budu u saglasnosti s određenim načelima“ (1998: 181).

⁴ Marksistička jurisprudencija ovakav stav bazira na ‘Manifestu Komunističke partije’, djelu u kojem Marx zajedno sa Engelsom kritikujući buržoaski sistem, navodi: „Same vaše ideje proizvod su buržoaskih odnosa proizvodnje i svojine, kao što je vaše pravo samo u zakon pretvorena volja vaše klase, volja čija je sadržina data u materijalnim uslovima života vaše klase. Zainteresovano shvatanje, po kome vi vaše odnose proizvodnje i svojine pretvarate iz historijskih odnosa, prolaznih u toku proizvodnje, u vječite zakone prirode i razuma, zajedničko vam je sa svim propalim vladajućim klasama. Ono što podrazumijevate pod antičkom svojinom, što podrazumijevate pod feudalnom svojinom, više ne smijete da uzimate za buržoasku svojinu“ (Marx, Engels 2008: 53).

⁵ O tome detaljnije pogledati u ediciji Czarnota, Krygier, Sadurski (2005).

⁶ Kako ističe Zdravko Grebo, za Kelsena je pravo jednako pravna norma. Norma je ‘sadržaj voljnog akta’. Sve van ovog sadržaja, za Kelsena, nije pravo. Za razliku od Kelsena, za Marxa je pravo uslovljeno ‘metajuridičkim’ činjenicama, to jest, materijalnom uslovljenošću društva.

da Marx postulira pravo kao produkt ‘metajuridičkih’ činjenica (1979: 204). Marx u svom učenju nije postulirao ni prirodno pravo kao pravo koje nastaje i postoji mimo volje pojedinca, niti je pravo posmatrao kao isključivi produkt volje zakonodavca. Marx nije bio ni zagovornik prirodnopravnog koncepta prava ni pravnog pozitivizma. Ustvari, za Marxa realni odnosi stvaraju pravo, a ne država, jer realni odnosi tvore državu, pa samim time i pravo (Grebo 1979: 204-205). Realni odnosi ili, kako ih Grebo naziva, ‘metajuridičke’ činjenice (1979: 204), nisu po Marxu plod prirodnog prava, već plod proizvodnih odnosa koji određuju formu i sadržaj prava (Abela 1984: 47). Prema tome, za Marxa, pravo je određeno klasnim proizvodnim odnosima, a ne (samo)voljom zakonodavnog tijela, kako smatra Kelsen (Grebo 1979: 212).⁷ U tom kontekstu, gledano sa prirodnopravne teoretske strane, ljudska prava su koncept koji vrijedi zbog urođenog dostojanstva čovjeka i čine dio prirodnog pravnog poretka, nepromjenjiva su i pripadaju svim pojedincima. *Vice versa*, za marksiste su ljudska prava plod borbe buržoazije za vlastite interese, tako da ne predstavljaju prirodna prava čovjeka (Kolakowski 1983: 83-84). U kontekstu prirodnog prava i ljudskih prava, prema mišljenju Lukesa,⁸ marksizam je opozitan konceptu ljudskih prava, ali se postavlja pitanje da li je i samo Marxovo učenje u kontradikciji sa prirodnopravnim izvoristom koncepta ljudskih prava. Ustvari, Marx ne negira slobodu misli, slobodu govora i udruživanja. Ono što kritizira jeste način na koji se ta prava razumiju i u stvarnosti ograničavaju (Lacroix, Pranchère 2012: 50). Slično kao i u konceptu prirodnog prava, centar Marxove filozofije je čovjek, ali, za razliku od koncepta ljudskih prava, ne kao individua, nego kao član kolektiva (Gueguen 1986: 280). Marx je smatrao da „... takozvana prava čovjeka, *droits de l’homme* za razliku od *droits du citoyen* nisu ništa drugo do prava člana građanskog društva, to jest, egoističnog čovjeka, čovjeka koji je otuđen od čovjeka i zajednice“ (1843: 74). To, *per se*, ne podrazumijeva da je Marxova filozofija bila suprotna konceptu ljudskih prava, jer suštinski, Marx je kao i prirodnopravni teoretičari smatrao da čovjeku pripadaju određena prava, ali za razliku od ostalih prirodnopravnih teoretičara ne atomizira pojedinca unutar društva. Sve to govori da je Marx bio protiv koncepta ljudskih prava koji je postojao u njegovom vremenu, pa je tako pogrešno tumačiti Marxa kao protivnika ljudskih prava *en général*.⁹ Lacroix i Pranchère se pitaju:

⁷ Također, o Kelsenovom pogledu na vladavinu prava i prirodno pravo pogledati u Lukina (2020). Kako navodi Lukina, prema Kelsenu, država nema ‘bjanko ček’ za donošenje bilo kakvih zakona, što znači da zakonodavna vlast nema pravo na samovolju u donošenju zakona.

⁸ O ovome pogledati detaljnije u: Lacroix, Pranchère (2012: 47).

⁹ Marx se protivio razlici koja je postojala u njegovo vrijeme između prava ‘čovjeka’ i prava ‘građanina’ (Lacroix, Pranchère 2012: 52).

„Može li marksist vjerovati u ljudska prava? Ako je ‘marksist’ neko ko Marxa čita doslovno, odgovor zasigurno ostaje ‘ne’. Ako je ‘marksist’ neko ko vjeruje da je teorija „prepuštena greškama u detaljima, čak i [ima] osnovne konceptualne nedostatke, ali ipak ostaje neizmjereno plodna u svojoj ukupnoj koncepciji“, kao i neko „ko može da pronađe porijeklo njegovih najvažnijih vjerovanja još od Marxa“, odgovor postaje: da, to je moguće. A u stvarnosti bi to i trebao biti slučaj“. (2012: 64)

Ali Marxa ne možemo smatrati teoretičarem prirodnog prava, jer, kako ističe Grebo, proizvodni odnosi ili ‘metajuridičke’ činjenice koje Marx smatra izvorom prava nemaju karakter prirodnog prava (1979: 208-209). Također, Marxovo učenje nije ni pravni pozitivizam, iako se reduktivnim interpretiranjem Marxa od strane marksista, marksizam stopio sa konceptom pravnog pozitivizma. Marx se kao i ostali prirodnopravni teoretičari kritički odnosio prema pozitivnopravnim normama smatrajući da one nemaju legitimitet samo zato što je to bila volja zakonodavca. S tim u vezi bio je vrlo kritičan prema zakonskoj regulativi štampe u tadašnjoj Kraljevini Pruskoj (Prussian Press Bill) koja je, prema mišljenju Marxa, mogla na arbitraran način ograničiti slobodu govora, te je upozorio:

„Od dana kada ovaj prijedlog zakona postane zakon, službenici mogu nekažnjeno vršiti bilo koje proizvoljne radnje, bilo kakve tiranske ili nezakonite radnje. Oni mogu mirno izvoditi premlaćivanja ili ih narediti, uhapsiti i privesti ljude bez saslušanja; štampa, jedina efikasna kontrola, učinjena je neefikasnom. Na dan kad ovaj zakon postane zakon, birokratija će možda proslaviti festival: postat će moćnija, manje suzdržana i jača nego što je bila u predmartovskom periodu“ (prema Shoikhedbrod 2019: 182).

U skladu s tim jasno je da je Marx bio bliži prirodnopravnoj teoriji nego pravnom pozitivizmu, uz bitnu napomenu da Marx nije smatrao da postoji metapravo u smislu kako to postulira Hayek. Ipak, slično Hayeku, Marx postavlja ‘metajuridičke’ činjenice kao izvore prava, što ga svakako odvaja od teorije pravnog pozitivizma. Iz tog razloga Marx se, kako ćemo pokazati u nastavku, pogrešno interpretira kao protivnik vladavine prava budući da je smatrao kako pozitivni pravni poredak nije determinisan vrhovnom voljom zakonodavca nego višim pravom, bilo to proizvodni odnosi ili metappravni principi.

4. PREISPITIVANJE ODNOSA MARXA I VLADAVINE PRAVA

Prema mišljenju Krygiera, Marx nema ništa dobro da kaže o vladavini prava (Zimmermann 2011: 25). Deklarativno, Krygier je u pravu, ali suštinski Marx je bliži vladavini prava nego što mu to klasično razumijevanje pripisuje. Kako ističe Collins, u marksističkoj teoriji postoji neriješena kontradikcija u pogledu vladavine prava koja se ogleda u zabrinutosti marksista za zakonitost i slobodu kao elemente vladavine prava. Zaštita osnovnih političkih sloboda kroz zakonske mehanizme može biti dozvoljena zbog mogućih instrumentalnih dobitaka za radničku klasu, ali svako drugo postuliranje u smislu ideologiziranja vladavine prava vodi ka zamagljivanju klasne dominacije (Collins 1982: 146).

Jednu od većih prepreka za dovođenje Marxovog učenja u vezu sa vladavinom prava predstavlja ‘diktatura proleterijata’, jer vladavina prava ne može postojati istovremeno sa bilo kojom vrstom ‘diktature’. Marx je, međutim, navedeni pojam razumijevao kao privremenu prijelaznu fazu zamjene političkog režima kontrolisanog od strane zemljoposjednika (Aarons 2009: 135) ka potpunoj demokratiji, koja bi se ostvarila u komunističkoj državi kao ‘demokratskoj socijalizaciji sredstava proizvodnje’ (Lacroix, Pranchère 2012: 53). Ako na tom tragu općenito marksizam razumijemo kao nauku o socijalizmu, a socijalizam kao radikalnu demokratizaciju, umanjujemo i poteškoće u razumijevanju negativnog odnosa marksizma prema ‘pravu’. Marx kritikuje ‘pravo’ koje je postojalo u njegovo vrijeme, prvenstveno koncept pravnog poretka koji je ograničavao biračka prava pojedinaca, ponajviše na osnovu imovnog cenzusa, što nije argument da se Marxa smatra protivnikom svakog ‘prava’. S tim u vezi, kako pojašnjava Shoikhedbrod, trenutni politički kontekst Marxovu kritiku liberalne pravde čini svezvremenskom ali također daje priliku za preispitivanje odnosa marksizma prema vladavini prava. Kako dalje obrazlaže Shoikhedbrod, sve veći jaz između liberalizma i kapitalizma nudi prostor za ponovno koncipiranje stava prema vladavini prava, u smislu da konstitucionalizam može poslužiti kao pokretač progresivnih promjena unutar savremenog kapitalističkog društva (2019: 10). Jedan od glavnih problema nerazumijevanja odnosa između Marxa i vladavine prava zapravo je površan pristup, ne samo, kako smo već pokazali, Marxovom učenju, nego i razumijevanju same vladavine prava. Vladavina prava se poistovjećuje sa zaštitom privatnog vlasništva i ekonomskim slobodama, u toj mjeri da se svaka kritika ovih vrijednosti izjednačava sa protivljenjem vladavini prava, a da pri tom ostaje po strani njena osnovna svrha zaštite pojedinca od samovolje izvora prava, tj. volje zakonodavca.

4.1. Kritika pozitivnopravnih normi kao osnovni element vladavine prava – elementi savremenog koncepta vladavine prava u Marxovoj filozofiji

Pretpostavka za ostvarivanja vladavine prava, povrh zaštite individualnih prava, nezavisne sudske vlasti, postojanja jasnih, predvidivih i poznatih pravila, odsustva arbitrarnosti, funkcionisanja države u interesu građana, jednakosti pred zakonom,¹⁰ jeste kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Za razliku od Kelsena, koji svako promišljanje o pravu izvan pravnih normi smatra nelegitimnim, moderni koncept vladavine prava upravo implicira kritički pogled na pozitivnopravne norme. Marxova filozofija definitivno se zasniva na kritičkom pogledu na pozitivnopravne norme. Kako Zdravko Grebo objašnjava, pratiti Marxa znači tragati za realnom sadržinom koja daje odgovor na pitanje ‘zašto treba?’ (1979: 205-207). U tom smislu kritika prava i sloboda koju Marx promišlja u skladu je sa modernim konceptom vladavine prava. Osim kritičkog pristupa prema pozitivnopravnom poretku, kod Marxa nalazimo još dva bitna elementa vladavine prava, a to su jednakost pred zakonom – preciznije, univerzalizacija biračkog prava, te kritika birokratskog aparata koji bi, po Marxu, trebao funkcionisati u interesu građana (Fine 2002).

Marx je po uzoru na Hegela podržao ideju racionalne države koja se bazira na univerzalnosti i odsustvu partikularnih interesa, ali, za razliku od Hegela, odbija da racionalnu državu poistovjeti sa Kraljevinom Pruskom (Fine 2002: 67-70). Marx također osporava Hegelovu koncepciju ustavne države prepoznajući u njoj vid ‘otuđenosti’ pravnog sistema od čovjeka (Dinić 1981: 423). Hegel je smatrao da je ustav iznad čovjeka koji ga je stvorio, dok Marx smatra da ustav treba služiti volji naroda koji ga je i stvorio (Fine 2002: 69-73). Na tom tragu, Marx drži da je opća volja samo privid i da se iza nje kriju partikularni interesi vlasti, odnosno vladajuće klase (Sekelj 1981: 13).¹¹ Jedan od glavnih uzroka otuđenosti države od naroda, po mišljenju Marxa, je birokratska vlast, jer birokratija državu drži zarobljenom kao da je privatna svojina i lažno vlastite privatne interese predstavlja kao opće interese društva. U tom smislu Marx sumnja u mogućnost postojanja opće volje, s obzirom da država, a prije svega birokratija, funkcionišu u vlastitom partikularnom interesu. Marx detektira problem birokratske vlasti, ali rješenje koje daje je općenito: da birokratija treba funkcionisati u interesu naroda (Fine 2002: 70-71). Na koncu, poput

¹⁰ Bingham u knjizi *Vladavina prava* (2010) pokušava sjediniti sve elemente vladavine prava, iako u tom pogledu treba biti oprezan, budući da unificirana definicija može suziti doseg modernog koncepta vladavine prava. Ali ono što Bingham navodi kao elemente vladavine prava, okvirno, su gore navedeni principi.

¹¹ Za Marxa je apstraktna općost države ideološka iluzija (Sekelj 1981: 15).

predviđanja nestanka države, Marx je predviđao i nestanak birokratije pogrešno smatrajući da birokratija nema nikakvu društvenu ulogu, nego da je ona plod klasne rascijepanosti društva, ali je i sam kasnije bio primoran da prizna određene vitalne društvene funkcije birokratije (Sekelj 1981: 16). Osim birokratije, Marx oštro kritikuje i otuđenost parlamenta od naroda, ističući da 'parlamentarna sloboda' prije znači slobodu parlamenta od naroda nego slobodu naroda kroz parlament, jer, kako navodi, parlamentarni oblik predstavljanja naroda omogućava članovima parlamenta da se od momenta kada su izabrani oslobode zavisnosti od svojih birača, te umjesto da odgovaraju svojim biračima, oni odgovaraju samo parlamentu. Također, smatrao je da aktivno i pasivno biračko pravo treba pripadati svima, to jest bio je protiv ograničenja ovih prava na osnovu imovnog stanja (Fine 2002: 76). S tim u vezi, zaista u Marxovoj filozofiji postoje elementi koji odgovaraju savremenom konceptu vladavine prava.¹²

Postoje i Marxova razmišljanja koja nisu u skladu sa vladavinom prava. U prvom redu to se odnosi na uvođenje univerzalnog biračkog prava s kojim će, kako smatra Marx, doći do uspostavljanja potpunog demokratskog poretka, što će dovesti do nestanka države kao forme. Država je, međutim osnovna pretpostavka postojanje vladavine prava. Iako vladavina prava ograničava državu u njezinoj samovolji, za implementiranje vladavine prava potrebna je 'snažna' država koja će, upravo vladavinom prava štiti interese pojedinca. Drugi problem, više sa marksističkim interpretacijama nego sa samim Marxom, jeste jednakost pred zakonom. Marx iznosi kritiku jednakosti pred zakonom, ali ne kao koncept koji treba odbaciti, nego ga treba unaprijediti. U realnom svijetu za socijalno determinisane individue jednakost pred zakonom je jednakost samo u apstraktnoj formi. Drugim riječima, jednako tretiranje nejednakih individua neće dovesti do stvarne jednakosti. Marksistička teorija, međutim, pogrešno tumači jednakost pred zakonom kao produkt buržoaske klase koji treba bezuslovno odbaciti. U bliskoj vezi sa promišljanjem odnosa države, prava i socijalnih nejednakosti je i Marxova neopravdana kritika prava privatnog vlasništva, koja također nije u skladu sa modernim konceptom vladavine prava (Fine 2002: 92-129; Sekelj 1981: 18).¹³

¹² ogleđati i usporediti u Hayek (1998: 196-198) i Fine (2002: 122-123). Kao i Hayek, tako i Marx smatrao da birokratska ili upravna vlast moraju biti ograničene odlukama zakonodavne i sudske vlasti. Marx se zalagao za neovisnost sudske vlasti, koja po njegovom mišljenju se treba birati narodnom voljom, ili bolje kazano, voljom zakonodavnog tijela, kako bi sudska vlast predstavljala protivtežu birokratiji ili izvršnoj vlasti, jer po mišljenju Marxa, ako se sudska vlast bira voljom izvršne vlasti, tada će ona predstavljati protivtežu narodnoj volji.

¹³ O neopravdanosti Marxove kritike privatnog vlasništva pogledati detaljnije u: Fine (2002: 92).

4.2. Fineova interpretacija Marxove kritike ‘prava’

Iako se bavio pitanjima pravne teorije, Marx prevashodno nije bio filozof prava. Filozofijom prava, kao i ostalim društvenim naukama, bavio se u mjeri bitnoj za njegovo učenje. Kritika vladavine prava kakvu susrećemo u marksističkoj teoriji prava uglavnom nije plod izvornog Marxovog razmišljanja, nego interpretacija marksističkih teoretičara, za koje su imali dosta slobodnog prostora budući da Marx nije ponudio cjelovitu kritiku vladavine prava. Prema Fineovim riječima, fokus Marxove kritike ‘prava’ kao forme je prije svega u indiferentnosti ‘prava’ spram potreba ljudi. Prema Marxu, ističe Fine, pravo pretpostavlja da sve individue posjeduju volju i da su sve slobodna i jednaka ljudska bića, ali problem ‘prava’ je što u želji da stvara jednakost, u zbilji stvara nejednakost između sudija i suđenih, tamničara i zatvorenih. ‘Pravo’ zapravo stvara antagonizme i neprijateljstva između različitih klasa. Fine navodi da je srce kontradiktornosti u ‘pravu’ između apstraktne jednakosti i podjele društva, između apstraktne jednakosti i opće prinude, između apstraktnog razuma i suspenzije rezonovanja koje nije u skladu sa principom privatnog vlasništva, između pravne zaštite individue kao vlasnika imovine i prirodne forme individue kao proizvođača, potrošača i kao društvenog bića sa stvarnim individualnim potrebama. I ovaj aspekt Marxove teorije prava sukladan je sa modernim konceptom vladavine prava.

Stoga, Marxa kao filozofa koji se nije ustručavao kritike društvenih konstrukta, uključujući i ‘pravo’, trebamo smatrati filozofom čije učenje u solidnoj mjeri predstavlja osnov modernog koncepta vladavine prava. Jer, kako smo u uvodu istakli, sama kritika društvenih konstrukta u interesu čovjeka predstavlja bazu vladavine prava. Uprkos Hayekovoj opasci da „... su mnogi zahtjevi vladavine prava također ideali, za koje se možemo nadati da ćemo im se jako približiti ali ih nikad nećemo u potpunosti ostvariti“ (1998: 182), ostaje neupitan osnov vjerovanja u ideju vladavine prava, a to je kritički odnos prema pravnim konstruktima, koji i Marxa plasira među prominentne filozofe vladavine prava.

5. MARX I IZGRADNJA VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

BiH je država u kojoj je marksizam imao važnu ideološku ulogu, te je također ostavio snažan trag u pravnoj kulturi. Kao i druge postkomunističke države BiH se suočila i dalje se suočava sa problemom izgradnje državnih institucija na temeljima vladavine

prava. Vladavina prava, kako smo pokazali, u marksističkoj pravnoj teoriji ne predstavlja pozitivnu vrijednost, pa tako i u BiH, dok je bila dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje: Jugoslavije), vladavina prava nije predstavlja princip koji je bio prihvaćen unutar pravnog sistema. Trenutni Ustav BiH, koji je dio međunarodnog mirovnog ugovora, prvi put u pravnoj historiji BiH navodi termin vladavina prava.¹⁴ Problemom implementiranja ovog ustavnog principa u BiH je povezan sa nepostojanjem moderne pravne kulture. Prethodno razvijana pravna kultura, kao dio pravne kulture bivše Jugoslavije, kako navodi Fikret Karčić, bila je inspirisana marksističkom ideologijom, a teoretski bazirana na Kelsenovom učenju.

Stoga se, kako ističe Karčić, u BiH razvila pravna kultura nekritičnosti prema pozitivnopravnim normama (2020: 7-17). Dubina problema je u pravnom pozitivizmu kao modelu koji je najprikladniji za marksističku pravnu teoriju, a što je vodilo pogrešnim interpretacijama Marxa kao teoretičara koji ‘pravo’, navodno, posmatra kao isključivu volju vladajuće klase. Nastojali smo dokazati da, ako Marxa razumijevamo kao kritičara pozitivnopravnih normi, njegovo učenje ne predstavlja prepreku za implementiranje vladavine prava. Ono što zaista predstavlja prepreku za implementiranje vladavine prava jeste pravni pozitivizam koji treba razdvojiti od Marxove filozofije prava. Štaviše, Marxovo učenje u određenim aspektima predstavlja bazu za uvođenje i razvoj vladavine prava. U kontekstu izgradnje vladavine prava u BiH, tri su bitna elementa Marxovog učenja: kritički pristup pozitivnopravnim normama, funkcionisanje države u interesu naroda i univerzalizacija biračkog prava.

Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava, u javnosti poznat kao Pribeov izvještaj, (dalje: Izvještaj)¹⁵ pokazao je da BiH mora učiniti nužne reforme koje će poboljšati funkcionisanje države u interesu građana i naroda. Upravo Marx adresira kao obavezu na sudske i zakonodavne vlasti da funkcionišu u interesu naroda, te potencira kontrolu izvršne vlasti od strane zakonodavne i sudske vlasti. I drugi od Marxa markiran problem – univerzalizacija biračkog prava aktuelan je u BiH, jer trenutni Ustav BiH ograničava pasivno biračko pravo građana BiH koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda u smislu kandidovanja za Predsjedništvo BiH i Dom naroda BiH, što je u suprotnosti sa međunarodnim standardima ljudskih prava kako

¹⁴ Ustav BiH je dio Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH, te se nalazi u Aneksu IV navedenog sporazuma. U službenoj verziji Ustava BiH, koja je na engleskom jeziku, u članu I (2) stoji: „Bosnia and Herzegovina shall be a democratic state, which shall operate under the rule of law and with free and democratic elections“. Dostupno na: https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/constitution-of-bih_1611220759.pdf

¹⁵ Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://europa.ba/wp-content/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.

je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava presudama u slučajevima *Sejdić i Finci protiv BiH*, *Zornić protiv BiH*, *Pilav protiv BiH* te *Šlaku protiv BiH* (Banović 2021: 4-9; Begić 2016: 13-15). Bez implementacija ovih presuda vladavinu prava u BiH nije moguće ostvariti. Premda je prisutna razlika u meritumu – u Marxovo vrijeme se ograničenje biračkog prava baziralo na ekonomskom statusu, dok se ograničenja biračkog prava u BiH baziraju na pripadnosti određenoj etničkoj grupi – ne postoji razlika u suštini diskriminacije, tako da Marxovo zalaganje za univerzalizaciju biračkog prava predstavlja teorijsku podlogu i u kontekstu ostvarivanja potpune demokratije u BiH.

Najbitniji teorijski element vladavine prava u Marxovom učenju jeste kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. U BiH ne postoji kritički odnos prema pozitivnopravnim normama (Karčić 2020: 17), od strane, prvenstveno, sudske vlasti, što je posljedica ukorijenjene pravne kulture građene na temeljima pravnog pozitivizma i ideologije marksizma.¹⁶ Marx i pravni pozitivizam samo se pogrešnim tumačenjima mogu dovesti u istu ravnu. Štaviše, Marx je bio među najoštrijim kritičarima pravnog pozitivizma, te je konstantnim kritikama pravnih konstrukta pokazao da nijedan pravni konstrukt ne može biti pošteđen kritike. Ustav BiH dopušta kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Konkretnije, Ustav BiH dopušta redovnim sudovima BiH kada posumnjaju u ustavnost ili zakonitost zakona koji trebaju primijeniti u konkretnom slučaju da zaustave postupak, te takav zakon prosljede Ustavnom sudu BiH na ocjenu ustavnosti. U ustavnopravnoj teoriji i praksi ovakav način kontrole ustavnosti naziva se konkretna kontrola ustavnosti, i dio je američke pravne tradicije koja omogućuje redovnim sudovima u SAD da kritički pristupaju pozitivnopravnim normama. I u BiH redovni sudovi imaju mogućnost da na osnovu člana VI/3(c) Ustava BiH odbiju primijeniti određeni zakon u konkretnom slučaju ako sumnjaju, ne samo u ustavnost ili zakonitost, već i u usklađenost sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i temeljnim slobodama i općim pravilima međunarodnog javnog prava, te da zakon u čiju ustavnost sumnjaju prosljede Ustavnom sudu BiH na ispitivanje ustavnosti (Nurkić 2021: 98-99). Međutim, takvu mogućnost redovni sudovi ne koriste usljed nekritičkog ili, bolje kazano, pozitivističkog pristupa primjeni zakona.¹⁷

¹⁶ Kako navodi Karčić (2020), pravna kultura građena na temeljima marksističko-lenjinističke ideologije je jedna od prepreka za implementiranje vladavine prava.

¹⁷ Uvidom u podatke dostupne na oficijelnoj stranici Ustavnog suda BiH, broj pokrenutih zahtjeva za ocjenu ustavnosti od strane sudova od momenta donošenja Ustava BiH pa zaključno sa 2020. godinom je 37. O tome pogledati detaljnije u Nurkić (2020: 138-139).

U savremenom konceptu vladavine prava i ustavne države, kako smo naveli, na prvom mjestu je čovjek i njegova prava, pa tek onda primjena zakona, jer ako se zakonima krše prava zagaranovana ustavom, tada ne možemo govoriti o vladavini prava. Primjena ustavne vladavine podrazumijeva prevlast ustava nad zakonima što znači da institucije, tačnije sudovi, imaju pravo ali i dužnost odbiti primjenu bilo kojeg zakona za koji posumnjaju da je neustavan (Nurkić 2020: 140). Očito, u bosanskohercegovačkom pravosuđu, redovnim sudovima je bitnija primjena zakonskih odredbi od zaštite prava pojedinca. U tom smislu, pristup bosanskohercegovačkih sudova u primjeni pravnih normi ima korijene u Kelsenovom učenju koje fetišizira (samo)volju zakonodavnog tijela. U spomenutom Izvještaju se navodi da za mnoge oblasti u BiH postoje zakoni usklađeni sa evropskim i međunarodnim standardima, ali praksa je pokazala da je pozitivističko i formalističko ponašanje nosilaca javnih funkcija prepreka realizaciji zakona u punoj mjeri.¹⁸ Stoga, je od presudnog značaja razvijanje upravo od strane Marxa afirmisanog kritičkog pristupa kod nosilaca sudske vlasti ali i kod drugih nosilaca javne vlasti. U tom pogledu Marxova filozofija predstavlja koristan, i suštinski važan, temelj u primjeni pravnih normi, a samim time i za razvoj pravne kulture, te naposljetku izgradnje institucionalnog sistema baziranog na vladavini prava.

6. UMJESTO ZAKLJUČKA

Povezivanje Marxa i vladavine prava u pozitivnom svjetlu, kako na globalnom nivou, tako i u bosanskohercegovačkom kontekstu, je, kako smo pokazali u ovom radu, bitno ne samo za drugačije razumijevanje Marxa, već i za afirmisanje same ideje vladavine prava kao univerzalnog koncepta. Kako objašnjava Habermas, prevladavanjem hegemonije finansijskog kapitala na globalnom nivou i demokratskog deficita u međunarodnim finansijskim institucijama, narodni suverenitet slabi, dok se vladavina prava podriva po nalogu korporativne moći (Shoikhedbrod 2019: 158). S tim u vezi, Marx kao filozof koji se na kritički način odnosio prema društvenim konstruktima zapadne civilizacije, pripada tradiciji mišljenja koja je iznjedrila moderni koncept vladavine prava, premda ne spada u red onih koji su eksplicitno podržavali vladavinu

¹⁸ Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://euro.pa.ba/wpcontent/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.

prava. Stoga je bitno revidirati klasični pogled marksističke teorije na vladavinu prava, zamračen slijepim mrljama reduktivne interpretacije klasnog društva.¹⁹

Vladavina prava, u tom kontekstu, se treba konstruktivnije tumačiti kao zaštitna barijera protiv proizvoljne moći i vrijedna platforma za društvenu kritiku u klasno podijeljenim društvima. Iako je ideja vladavine prava, kako navodi Shoikhedbrod, slijepa za materijalnu nejednakost uzrokovanu kapitalističkom akumulacijom i nije vjesnik radikalnih društvenih promjena, ona ipak pruža sredstvo kojim se možemo oduprijeti proizvoljnom vršenju vlasti i osporavati nepravedne zakona u uslovima ekonomske nejednakosti i dominacije (Shoikhedbrod 2019: 209). Vladavina prava predstavlja princip kompatibilan sa Marxovom filozofijom, a, *mutatis mutandis*, i marksistička pravna teorija mogla bi uspostaviti kompatibilnost sa principima vladavine prava ako bi svoga rodonačelnika razumjela kao filozofa koji se kritički odnosio prema društvenim konstruktima.

LITERATURA:

1. Aarons, Eric (2009), *Hayek versus Marx: And today's challenges*, Routledge, New York
2. Abela, Toni (1984), "The changing face of law: a marxist perspective", *Id Dritt*, 11, 43-51.
3. Banović, Damir, Saša Gavrić, Mariña Barreiro Mariño (2021), *The Political System of Bosnia and Herzegovina*, Springer, Cham.
4. Begić, Zlatan, Zlatan Delić (2013), "Constituency of peoples in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina: Chasing fair solutions", *International Journal of Constitutional Law*, 11(2), 447-465.
5. Bingham, Tom (2011), *The Rule of Law*, Penguin Group, London
6. Farrall, Jeremy (2009), "Impossible expectations? The UN Security Council's promotion of the rule of law after conflict", u: Bowden, Brett, Hilary Charlesworth, Jeremy Farrall (ur.), *The role of international law in rebuilding societies after conflict: great expectations*, Cambridge University Press, New York, 134-157.
7. Collins, Hugh (1982), *Marxism and Law*, Oxford University Press, New York

¹⁹ Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je nakon Hladnog rata i pada Berlinskog zida vladavinu prava označilo kao vodeći princip u iznalaženju rješenja za mnoge političke i ekonomske probleme. (Farrall 2009)

8. Czarnota, Adam, Martin Krygier, Wojciech Sadurskiur (2005), *Rethinking the Rule of Law after Communism*, Central European University Press, Budapest/New York.
9. Dinić, Dragana (1981), "Prilog Marksovom shvatanju slobode", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 21, 415-428.
10. Fine, Bob (2002), *Democracy and the Rule of Law: Liberal ideals and Marxist critiques*, The Blackburn Press, New Jersey
11. Grebo, Zdravko (1979), *Marx i Kelsen: Kritička analiza Kelsenove kritike naučne osnovanosti Marxovog shvatanja društva, države i prava*, Svjetlost - Službeni list SRBiH - Republički zavod za javnu upravu Sarajevo, Sarajevo
12. Gueguen, John (1986), "Origins: Karl Marx on Justice and Law", *Persona & Derecho*, 14, 279-285.
13. Haverić, Tarik (2013), "Vladavina prava ili vladavina zakona?", *Sveska za javno pravo*, 13, 37-42.
14. Hayek, Friedrich (1998), *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
15. Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://europa.ba/wpcontent/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.
16. Karčić, Fikret (2020), *A Study on Legal Formalism in the Former Yugoslavia and its Successor States*, Centre for Integrity in the Defence Sector
17. Kolakowski, Leszek (1983), "Marxism and Human Rights", *Daedalus*, 112(4), 81-92.
18. Krygier, Martin (1990), "Marxism and the Rule of Law: Reflections after the Collapse of Communism", *Law & Social Inquiry*, 15(4), 633-663.
19. Lacroix, Justine, Jean-Yves Pranchère (2012), "Was Karl Marx truly against human rights?: Individual emancipation and human rights theory", *Revue française de science politique*, 62(3), 433-451.
20. Leiter, Brian (2015), "Marx, Law, Ideology, Legal Positivism", *Virginia Law Review*, 101, 1179-1196.
21. Lukina, Anna (2020), "Opening the Pandora's Box: Kelsen and the Communist theory of law", *Jurisprudence*, 11(4), 530-551.
22. Mandel, Michael (1986), "Marxism and the Rule of Law", *UNB Law Journal*, 35, 7-34.
23. Marx, Karl (2019), *On the Jewish Question*, Blurb, San Francisco

24. Marx, Karl, Friedrich Engels (2008), *The Communist Manifesto*, Pluto Press, London
25. Moustafa, Tamir, Tom Ginsburg (2008) "Introduction: The Functions of Courts in Authoritarian Politics", u: Tom Ginsburg, Tamir Moustafa, (ur.), *Rule by law: the politics of courts in authoritarian regimes*, Cambridge University Press, New York, 1-22,
26. Nurkić, Benjamin (2020), "Konkretna kontrola ustavnosti pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine", *Revija za pravo i ekonomiju*, 21(2), 126-144.
27. Nurkić, Benjamin (2021), "Legal positivism: An obstacle in the process of strengthening the rule of law in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Liberty and International Affairs*, 7(1), 94-105.
28. Pashukanis, Evgeny (2003), *The General Theory of Law & Marxism*, Transaction Publishers, New Jersey
29. Sekelj, Laslo (1981), "Komunizam i država u delu Karla Marxa", *Revija za sociologiju*, 11(1/2), 13-23.
30. Shoikhedbrod, Igor (2019), *Revisiting Marx's Critique of Liberalism: Rethinking Justice, Legality and Rights*, Palgrave Macmillan, London
31. Sundberg, Jacob (1987), "On Marxism As a Legal Practice", *Wash. U. L. Q.*, 65, 822-838.
32. Tushnet, Mark (2014), "Rule by Law or Rule of Law?", *Asia Pacific Law Review*, 22(2), 79-92.
33. Ustav BiH, dostupno na: <https://www.ustavnisud.ba/en/constitution-of-bosnia-and-hercegovina>.
34. Vincent, Andrew (1993), "Marx and Law", *Journal of Law and Society*, 20(4), 371-397.
35. Zimmermann, Augusto (2011), "Marxism, Communism and Law: How Marxism led to Lawlessness and Genocide in the Former Soviet Union", *The Western Australian Jurist*, 1-60.

MARX'S PHILOSOPHY AND THE RULE OF LAW IN THE CONTEXT OF ESTABLISHING THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The paper discusses the relationship between Marx's philosophy and the rule of law. The classical view of Marxism and the rule of law tells us that these are opposite notions. In this paper, the author presents different views in the context of the relationship between Marx's philosophy and the rule of law in relation to the classical Marxist view of the rule of law. Also, the author in this paper shows that Marx's understanding of the rule of law does not necessarily contradict the modern concept of the rule of law, and also, Marx's understanding of the rule of law is related to the problem of building the rule of law in Bosnia and Herzegovina. The author conveys Marx's critique of 'law' as a critique of the process of building the rule of law in Bosnia and Herzegovina. In addition, the author shows that Marx's critique of 'law' is not necessarily an obstacle to the implementation of the modern concept of the rule of law.

Keywords: Marx; rule of law; legal positivism; Marxism, Bosnia and Herzegovina, critique of the rule of law

Adresa autora
Author's address

Benjamin Nurkić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
bnurkic@bih.net.ba